

A múltnak kútja

Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete

The Fountain of the Past

Study Volume of the Fifth Annual Conference
of Young Medieval Archaeologists

A múltnak kútja
Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának
tanulmánykötete

The Fountain of the Past
Study Volume of the Fifth Annual Conference
of Young Medieval Archaeologists

Ferenczy Múzeum kiadványai, A sorozat: Monográfiák 3. |
Publications of the Ferenczy Museum, A Series: Monographs, 3.
RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK | ARCHAEOLOGICAL STUDIES

A múltnak kútja. | The Fountain of the Past.
Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete |
Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists

Kiadta | Publisher

Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014

Felelős kiadó | Managing publisher

Dr. Kálmoki-Gyöngyössi Márton, múzeumigazgató,
Szentendre Város kulturális és turisztikai vezetője

Sorozatszerkesztő / Serial editor

Dr. Majorossy Judit

Szerkesztő | Editor

Rácz Tibor Ákos

Lektorok | Proof readers

Buzás Gergely (MNM Mátyás Király Múzeum, Visegrád); Dr. Feld István (ELTE BTK
Régészettudományi Intézet, Budapest); Dr. Laszlovszky József (CEU Medieval Studies
Department, Budapest); Dr. Takács Miklós (MTA BTK Régészettudományi Intézet,
Budapest); Dr. Wolf Mária (SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged)

Olvasószerkesztő

Dr. Majorossy Judit, Rácz Tibor Ákos

Szöveg | Text

Bárdi Bogáta, Bartha Annamária, Bíró Gyöngyvér, Bognár Katalin Boglárka,
Csoltkó Emese, Hegyi Dóra, Héczey-Markó Ágnes, Jankovics Norbert, Katona-Kiss Atilla,
Kolláth Ágnes, Dr. K. Németh András, Lengyel Boglárka, Lukács Nikoletta, Mag Hella,
Megyeri Edit, Molnár István, Nagy Balázs, Nádai Zsófia, Pap Ildikó Katalin,
Rácz Miklós, Rácz Tibor Ákos, Dr. Szabó Béla, Szolnoki Tamás, Szörényi Gábor András,
Varga Emese, Varga Máté, Véninger Péter, Zay Orsolya

Angol fordítás | English translation

Ferenczi László, Vadas András, Dr. Majorossy Judit

Grafikai szerkesztő | Graphic designer

Tábori Tamara

Fotó | Photo

a szerzők fotói | the authors' photos

Nyomdai kivitelezés | Print

DEMAX Művek Nyomdaipari Kft., Budapest

© Ferenczy Múzeum, a szerzők, a fordítók, a fotósok és jogutódjaik

ISSN: 2064-714-X

ISBN: 978-963-9590-79-3

A cím- és hátlapon | On the cover and back

Az ócsai templom felmérései rajzai | Drawings on the Church in Ócsa
(Csányi Károly – Lux Géza, 1939);

Az ócsai református templom | The Calvinist Church of Ócsa
(Fotó | Photo: Jászai Balázs, Cívertan)

A múltnak kútja

Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete

The Fountain of the Past

Study Volume of the Fifth Annual Conference
of Young Medieval Archaeologists

Szerkesztő | Editor

Rác Tibor Ákos

Szentendre

2014

Tartalomjegyzék | Content

Előszó | Preface (*Rácz Tibor Ákos*) 7

I. KÖZÉPKORI ANYAGI KULTÚRA | MEDIEVAL MATERIAL CULTURE

<i>Katona-Kiss Atilla</i>	Szemponatok az Ártánd–zomlinpusztai leletegyüttes történeti háttérének értékeléséhez Contributions to the Evaluation of the Historical Background of the Ártánd–Zomlinpuszta Finds	9
<i>Bárdi Bogáta</i>	14. századi asztali kerámia Visegrád–Duna-parti út 1. lelőhelyről Fourteenth-century Table Ceramics from 1 Duna-parti Street at Visegrád	25
<i>Nádai Zsófia</i>	Kora újkori kerámia a budai Vízivárosból. Redukált égetésű folyadéktároló edények Early Modern Ceramics from Buda Water Town. Liquid-container Jars and Jugs Produced by Reduced Firing	35
<i>Kolláth Ágnes</i>	Nyugati eredetű fazekak az oszmán kori Budán Pots of Western Origin from the Ottoman Age Buda	51
<i>Varga Emese</i>	Mesterjegyes cseréppipák az egri várból Clay Pipes with Master's Signs from the Castle of Eger	67
<i>Megyeri Edit</i>	Üvegek a Visegrád Rév utca 5. szám alatt feltárt üvegműhelyből és Pomáz–Nagykovácsi lelőhelyről Glass Finds from the Glass Workshop at 5 Rév Street Visegrád and at the Excavation Site of Pomáz–Nagykovácsi	75
<i>Varga Máté</i>	Középkori napóra a kaposszentjakabi bencés apátságából Medieval Sundial from the Benedictine Monastery of Kaposszentjakab	89

II. TELEPÜLÉSKUTATÁS | SETTLEMENT RESEARCH

<i>Lukács Nikoletta</i>	Kora középkori településrészlet Orosháza határában Early Medieval Settlement Fragment at the Borders of Orosháza	99
<i>Bíró Gyöngyvér</i>	Többretegű Árpád-kori település Jászfényszaru–Szőlők-alján Multi-layered Árpád Age Settlement at Jászfényszaru–Szőlők-alja	113
<i>Bognár Katalin Boglárka</i>	Nagyméretű veremépületek Balatonőszöd Árpád-kori településén Large Pit Houses in the Árpád Age Settlement of Balatonőszöd	133
<i>Rácz Tibor Ákos</i>	Árpád-kori lakóépítmények az M0-s autópálya nyomvonalon. Szemponatok a veremházak rendszerezéséhez Árpád Age Dwelling Structures Along the Track of the Highway M0. Viewpoints to the Classification of Pit Houses	145
<i>K. Németh András</i>	Adatok Tolna megye középkori útjainak kutatásához Data to the Research of the Medieval Roads of Tolna County	177

III. EGYHÁZI ÉPÜLETEK | ECCLESIASTICAL BUILDINGS

<i>Csoltkó Emese</i>	Az ócsai református (egykor premontrai) templom építéstörténetének vázlata Sketches to the Building History of the Calvinist (Former Premonstratensian) Church of Ócsa	189
<i>Mag Hella</i>	Tereske temploma az Árpád-korban The Church of Tereske in the Árpád Age	203

<i>Molnár István</i>	A középkori Szőkedencs és temploma Medieval Szőkedencs and Its Church	215
<i>Pap Ildikó Katalin</i>	Középkori faragott kövek a kercaszomori református templom falában Carved Medieval Stones in the Wall of the Calvinist Church of Kercaszomor	227
<i>Héczey-Markó Ágnes – Jankovics Norbert</i>	Apácatorna templomai The Churches of Apácatorna	235
<i>Rácz Miklós</i>	Mit keres egy régész egy barokk kolostorban? Is There Anything for an Archaeologist in an Eighteenth-century Monastery?	247

IV. VÁRAK, VILLÁK | CASTLES, VILLAS

<i>Bartha Annamária</i>	Favus apát várépítései? Adalékok Szigliget és Zengővár építéstörténetéhez Castle Building Projects of Abbot Favus? Contributions to the Building History of Szigliget and Zengővár	257
<i>Szolnoki Tamás</i>	Csabdi–Vasztélypuszta–Várdomb régészeti kutatásának eredményei The Results of the Excavation of the Castle Hill in Csabdi–Vasztélypuszta	269
<i>Szörényi Gábor András</i>	Késő középkori fa-földszerkezetes külső védművek a sajónémeti vár ásatási eredményeinek tükrében Late Medieval Wood-and-earth Outworks in the Light of the Excavation of the Castle at Sajónémeti	277
<i>Hegyi Dóra</i>	Tátika és Rezi várának reneszánsz kőfaragványai The Renaissance Stone Carvings from the Castles at Tátika and Rezi	289
<i>Nagy Balázs</i>	A Tettye téri reneszánsz villa és a 2009. évi megelőző régészeti feltárás eredményei (Pécs, Baranya megye) The Results of the 2009 Rescue Excavation at the Renaissance Villa on the Tettye Square (Pécs, Baranya County)	303
<i>Szabó Béla</i>	A Báthory István által ostromolt jelentősebb oroszországi erődítmények jellemzői Velikie Luki és Pszkov ostromának tükrében The Characteristics of the Most Important Russian Fortresses Besieged by Stephen Báthory in the Light of the Sieges at Velikie Luki and Pskov	313

V. ARCHEOMETRIA | ARCHAEOMETRIA

<i>Lengyel Boglárka</i>	Három 16. századi pártá fémfonalainak anyagvizsgálata és rekonstrukciója Material Analysis and Reconstruction of Metal Yarns of Three, Sixteenth-Century Coronets	321
<i>Véninger Péter</i>	Török kori cseréppipák néhány készítés-technológiai megoldása Issues of Production Techniques of Turkish Clay Pipes	335
<i>Zay Orsolya</i>	Egri, hódoltság korabeli porcelán- és fajansztöredékek vizsgálata régészeti szemmel és SEM-EDS módszerrel Analysis of Porcelain and Faience Fragments from the Ottoman Period of Eger. The Archaeologist's View and the SEM-EDS Method	343

KÉPTÁBLÁK TABLES	355
English Summaries	445
A kötet szerzői Authors	475

Írott források

Említésre méltó, hogy Tolna megyei utat említ a legkorábbi magyar nyelvű szórvány nyelvemlék: az 1055-ben említett, Kesztlőcről „Fehérvárra menő hadiút” a mai Szedres környékén kereshető Martos falu határpontjaként szerepel,³ és a Győr–Fehérvár–Tolna vonalon Bizánc felé vezető jelentős távolsági út része volt.

A távolsági utakkal és a több megyén keresztül vezető utakkal itt nem foglalkozom, mert Glaser Lajos említett cikke főként ezek adatait tartalmazza. A regionális utak adatait – amelyek főként szomszédos falvakat kötöttek össze – folyamatosan gyűjtöm, terjedelmi okokból itt most csak néhány ritkább okleveles adatot mutatok be. Fontos megjegyezni, hogy mintegy fél évezredes időintervallumról beszélünk, ami önmagában is feltételezi a falvakat összekötő és a falvakon belüli utak rendszerének dinamikus változását, amelyeket az utak létrejöttének és használatának különböző eredői – a gazdasági szempontokon (határhasználat, piacok megközelítése, malomutak) túl a gyakran kellően figyelembe nem vett földrajzi (domborzat, talajviszonyok), katonai (várak közelsége), vallási (például búcsújárás, anya- és leányegyház kapcsolat) és egyéb szempontok – is befolyásoltak.⁴ Regionális utakat olykor nagy számban említenek okleveleink: Gyánt (ma Tolnanémedi–Gyánti-földek) 1361-es határjárásában nem kevesebb, mint tíz ilyen utat sorolnak fel. Ezek közül nyolc magából Gyántról indult (Dorogra és Tamásiba; Simontornyára; Parasztszékelyre; Görbőre; Püspökszékelyre; Temerkényre; Mislára; Ozorára) egy Dorogról Ozorára, egy pedig Görbőről Ozorára vezetett.⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy a középkorban még szintén Tolna megyéhez tartozó Hegyháton az 1950-es évekig minden falut út kötött össze minden szomszédos faluval,⁶ akkor ezt a jelenséget a fenti gyánti példa alapján a középkor időszaka is érvényesnek tarthatjuk.

Az utak használatáról ritkán, leginkább hatalmaskodások kapcsán tájékoztatnak forrásaink, innen tudhatjuk meg néha, hogy valamely úticélt milyen útvonalon közelítettek meg. 1483-ban egy ligeti jobbágy a földvári országos vásárra igyekezett, amikor a Paksiak gyapai (ma Paks–Gyapa) oficiális megölte,⁷ 1534-ben pedig Pósa György, János király személyes jelenléti bíróságának ítélmestere Iregből a bíródi (Gyulaj–Óbiród) erdőn keresztül tartott Döbröközre, amikor kifosztották.⁸

A több megyén átívelő, valamint a falvakat összekötő kisebb utakon kívül néha említenek faluhatárokon belüli helyi utakat is. Az idézett gyánti határjárásban feltűnik ösvény (*semita*), és kis út (*via parva*) is, Arcsán (Tamási–Öreghenye) 1378-ban leginkább csapásnak fordítható „marhajárásról” (*via pastoralis*),⁹ 1436-ban pedig szőlőhegyi útról (*viam vindenualem*) olvasunk.¹⁰ E helyi utak néha egyedi nevet is kaphattak: 1371-ben Gyánt egy vitás részének leírásában szerepel a Kapos folyó melletti nagy hegyen vezető *Uruca* nevű út,¹¹ Lak 1381-es határjárásában pedig a beszédes nevű Ménesút (*Menesuth*).¹²

Az utak fizikai jellemzőiről néhány szórványos adat tájékoztat. A pécsi püspökség 1235-re hamisított birtokmegerősítő oklevele Koromszó (Máza–Koromszó) környékén egy bizonyos Árkosutat (*Arkusuth*) nevez határnak,¹³ amely vélhetőleg az út bemélyülésére utal, hasonlóan az újkori források „vál(y)ús út” kifejezéséhez. A két Taba (Gyulaj–Pogányvár alja) falu között 1357-ben említett „füves” út (*viam erbosam inter possessiones Taba villas*)¹⁴ valószínűleg egy ritkán járt, befüvesedett útra utal.

Itt kell megemlékezni arról, hogy egyes falvak utcái egyben természetesen az úthálózat részét is képezhették, hiszen környékünkre is igaz lehet, hogy a települések túlnyomó többsége a későközépkorban utcás, azon belül egyutcás falu lehetett. Ezek egyben gyakran patakmenti falvak is voltak,¹⁵ bár mellettük vidékünkön is bizonyára léteztek útfélt falvak. A későközépkorban többutcás falvakról is vannak adataink Tolna megyében. 1420-ban Szentmiklóson (Dalmand kör-

³ Hoffmann 2010: 126–139.

⁴ Ezekre részletesen néprajzi példák alapján: Máté 2013b: 10.

⁵ Fejér CD IX/3. 269.

⁶ Máté 2013b: 5–7. Máté Gábor Mágocs 1790-es térképe példáján valószínűsítette a faluból kivezető nyolc út csaknem mindegyikének középkori eredetét.

⁷ Szakály 1998: 167. szám.

⁸ Szakály 1969: 20.

⁹ Fejér CD IX/5. 303–305. Máté Gábor szóbeli közlése szerint az úrbéri rendezés időszaka környékén készült térképek még szerepeltetik a régi erdei csapásokat, amelyek szintén akár több száz évesek is lehetnek.

¹⁰ MNL OL, DL 106432.

¹¹ Fejér CD IX/4. 363.

¹² Fejér CD IX/6. 250.

¹³ Fejér CD III/2. 438.

¹⁴ AOkm VI. 538.

¹⁵ Maksay 1971: 137–140, 145. A falvak alaprajzi típusaira, az utakkal összefüggésben újabban: Pálóczi Horváth 2006: 371–372.

nyékén), úgy tűnik, keresztlévezetett egy nagy út, de a falu két utcáját is szomszédos falvakról nevezték el: a jobbágytelkek helyének felsorolásakor a Dalmaduta (*in vico Dalmadwtha*) és a Kerchményuta (*in vico Kerchmeywtha*) utcákat említik, de szó esik a Sólagra vezető nagy útról is.¹⁶ Az utak irányáról máshol is nevezhettek el utat, például 1325-ben Bolta határában említik a Boltauta (*via Bolduavta*),¹⁷ 1472-ben Fadd mellett pedig a Zákányuta (*Via Zakanwtha*) nevű utat,¹⁸ amelyek kétségtelenül a hasonló nevű települések felé vihettek.

Rövid kutatástörténet

Tolna megye középkori útjainak eddigi kutatása kapcsán két, bizonyos szempontok szerint összefoglaló igénnyel felépítő történeti munkát kell megemlíteni. Glaser Lajos méltán sokat idézett tanulmánya a Dunántúl – így Tolna megye – fontosabb középkori útjait gyűjtötte össze, és térképen is feltüntette hozzávetőleges nyomvonalukat.¹⁹ Több mint fél évszázad múlva a megyei közútkezelő vállalat által kiadott, a megye úttörténetét bemutató ismeretterjesztő kötetben Karoliny Márton útmérnök főként úttörténeti és helytörténeti munkák alapján vázolta a középkori utak történetét, amelyhez a megye középkori úthálózatának több hibát tartalmazó térképét is megszerkesztette.²⁰ Területünknel maradván két további, kifejezetten történeti korú utakkal foglalkozó munkát kell megemlíteni. Szakály Ferenc a Dél-Dunántúl részben Tolna megyét is érintő 16. századi külkereskedelmi útvonalait rekonstruálta,²¹ Máté Gábor pedig a Hegyhát újkori úthálózatát elemezte, közép- és török kori kitekintéssel.²²

A helytörténeti munkák ritka kivételtől eltekintve nem foglalkoztak utakkal. Sümegi József Bátaszék környékének középkori úthálózatának külön fejezetet szentelt,²³ majd a bátai apátság szárazföldi és vízi megközelíthetőségét is vizsgálta, a mai terepadottságok figyelembe vételével.²⁴ A Tolna megyei középkori utak régészeti kutatástörténete igen röviden összefoglalható. A római limes-út nyomvonalát követő középkori Buda–Eszék nagyút nyomvonalát leszámítva középkori út régészeti nyomát vidékünkön először Bertók Gábor írta le. Az első katonai felmérésen²⁵ Szakcs és Kónyi közt ábrázolt kanyargós út egy szakaszának maradványát – amelyet néhány évtizeddel ezelőtt még használtak – légifelvételen világos sávként azonosította a szántásban, és feltételezte, hogy nemcsak a 18. században, de már a középkorban is használhatták.²⁶ Ezt valószínűsíti, hogy azóta nyomvonala közelében két egyházas falut is sikerült azonosítani Szakcs keleti-északkeleti határában: Bak és Fornos temploma egyaránt 200–300 m-re fekszik az úttól,²⁷ amelyhez bizonyára rövidebb bekötőúttal csatlakoztak.

Tolna megye egy-egy kisebb-nagyobb sávjának útjai több településtörténeti mű térképmellékletein is feltűnnek, ezeket is érdemes megemlíteni. Kubinyi András a középkori település-hierarchia meghatározása végett kidolgozott kritériumrendszere egyik elemeként az úthálózati csomópontszerepet tette meg, amely szükségessé teszi annak megállapítását, hogy egy-egy központi helyről hány másik centrális hely érhető el, ami lényegében a középkori úthálózat vázával egyenlő. A középkori Délnyugat-Magyarország központi helyeit feldolgozó cikke térképén Tolna megye nyugati határszéle,²⁸ az Alföld központi helyeit ábrázoló térképén pedig a Duna-menti sáv²⁹ tűnik fel. A középkori kalocsai érsekség 2003-ban megjelent térképe a megye keleti felét, annak főbb útjaival együtt egészen a Sárvíz-mentéig ábrázolja.³⁰

A kutatástörténet kapcsán meg kell említeni néhány, régészeti módszertani szempontból fontos közleményt, amelyek a középkori utak kiszűréséhez nyújthatnak támpontokat. Stibrányi Máté hívta fel a figyelmet arra, hogy a kö-

¹⁶ HO 371 (*Kerchmeywtha* olvasat); ZsO VII. 1591 (*Kerthmegwtha* olvasat).

¹⁷ Anjou IX. 114.

¹⁸ Csánki 1897: 458.

¹⁹ Glaser 1929–1930: 140–141, 150–151, 156 (19), 261–264 (86, 89–90, 92–94, 96–97), 267–271 (110–113, 118–119, 122–127); zárójelben az utak térképén is feltüntetett számai. Érdemei elismerése mellett vitatható az a következtetése, amely szerint Somogy és Baranya (valamint a külön nem említett Tolna) úthálózata már a középkorban is jóval ritkább lett volna a Dunántúl más részeihez viszonyítva (Glaser 1930: 284–285).

²⁰ Karoliny [1982]: 8–12.

²¹ Szakály 1973.

²² Máté 2013b.

²³ Sümegi 1997: 105–108.

²⁴ Sümegi 2005: 98–105.

²⁵ EKF 2004.

²⁶ Bertók 2002: 164.

²⁷ Vö. K. Németh 2011: 149, 151.

²⁸ Kubinyi 1989: 329.

²⁹ Kubinyi 2000: térképmelléklet.

³⁰ Thoroczky 2003.

zépkeri egyházas helyeket – mint a településhálózat főbb csomópontjait – összekötő, a vízi átkelőkön keresztül vezető egykori utak részletei helyenként máig megőrződtek a dűlőúthálózat részeként,³¹ Rosta Szabolcs pedig egy egész kistérség, a kiskunsági Homokhátság példáján keresztül mutatta be, hogy a 18. század végi úthálózat az ekkorra szinte nyom nélkül eltűnt középkori településhálózatához igazodik, tehát kétségtelenül korábban is ezek voltak a közlekedés gerincei.³² Nemrég röviden Szilágyi Magdolna foglalta össze a középkori utak kutatásának módszereit, cikkemben az általa alkalmazott nevezéktant használok (külföldre vezető távolsági utak; több megyén átívelő provinciális utak; falvakat összekötő regionális utak; falvak határán belül található helyi utak).³³

Középkori lelőhelyek közelsége alapján keltezhető utak

Nem új megállapítás, hogy a Tolnai-dombságot alkotó löszben könnyen alakulnak ki mélyutak, helyi tájszóval horhosok vagy horgosok. A szekerek vasabronccsal megerősített kereke kivájja az utakat, amelyek erodálódását az időjárás is segíti. Felhagyás után a horgosokban lerohanó víz egyenetlenül mossa és szakadékká mélyíti az egykori út nyomvonalát. Így olykor több tíz méter mély szakadékok is kialakulhatnak, amelyekről nem is gondolnánk, hogy évszázadokkal korábban útként működtek.³⁴

A táj e jellegzetes képződményei helynévvé is válhattak: Tolna megyében a középkorban létezett egy Horhi nevű falu,³⁵ amelyek neve a 'vízmosta árok, mélyút, horhos' jelentéssel bíró régi magyar 'horh' főnév -i képzős származéka.³⁶

A mélyutak keltezésének lehetősége azon alapul, hogy ha közelükben középkori lelőhelyeket találunk, feltételezhetjük, hogy az utak már fennállásuk idején is a máig látható nyomvonalon futottak, természetesen kisebb-nagyobb változásokkal. Az alábbiakban néhány ilyen, főként középkori templomok, egyházas helyek közelsége alapján keltezhető, részben ma is használt löszmélyutat mutatok be. Ezek száma a terepi megfigyelések révén jószerevel tetszés szerint gyarapítható az egykori Tolna megye csaknem teljes területén. Máté Gábor kéziratot doktori disszertációjában számos ilyen mutat be a Hegyhát területéről, szempontunkból talán a Kárász északi határában fekvő Hársmai-gödör a legérdekesebb, amelyet már a 18. században is pusztai útként említenek, és a helynevek alapján kétségtelenül a török korban elpusztult Bolda faluba vezethetett.³⁷

A középkori Bat falu felszíni nyomai a Tengőd délnyugati határában fekvő Bati-erdőtől északra, a Bati-réten található. Templomát – szokatlan módon – nem a patakparton fekvő faluhelyen, hanem a patak déli oldalán húzódó, meredek oldalú dombvonulat északi, a falu felé előreugró peremén azonosítottam. Az erdő északi oldalán, a patakra merőlegesen, egy máig használt, közel 3–4 m mélyre bevágódott, rézsűs szélű út fut, amely a templomhellyel egy vonalban, tőle nagyjából 60 m-re, nyugatra ér fel a platóra (2. kép). Az út kétségtelenül még a templom használata idején keletkezett, a domb lábánál fekvő falut kötötte össze a meredély szélén fekvő templommal.³⁸

Görbő temploma (Pincehely–Szentkúti-hegy) Pincehelytől délkeletre fekszik, a szőlőhegyi dűlőút nyugati oldalán, a meredek dombvonulatnak a Kapos felé kinyúló fokán, szintén szokatlan helyen.³⁹ Bár a környező szőlőkben is található középkori kerámia, a falu jelentősebb felszíni nyomai a templomtól nagyjából 250 m-re északkelet felé, a Kapos mentén azonosíthatók. A templomhelytől néhány méterre északkeletre helyenként 15–20 m széles, átlagosan 10 m mély, szakadozott oldalú vízmosás húzódik (1. tábla 5), amely a Kapos partjáról indul és kisebb kanyarokkal délkelet felé haladva egy ma is használt mélyútba fut bele a már 1431-ben is említett Hajagos-hegy⁴⁰ mellett, ahonnan ismeretlen nyomvonalon tovább vezethetett Miszla, illetve Püspökszékely felé.

Bedeg középkori temploma (Bedegkér–Alsó-Halastó-dűlő) a faluból délkeleti irányba, Értény felé vezető dűlőútól néhány tíz méterre, két forrás által közrefogott dombon fekszik.⁴¹ A dűlőút a templomtól északra nagyjából 1 km hosszan, a patak völgytől a dombtetőig mélyútként fut, kétségtelenül ismét csak középkori nyomvonalon.

³¹ Stibrányi 2008.

³² Rosta 2010.

³³ Szilágyi 2012.

³⁴ A felhagyott mélyutak morfológiai típusaira: Máté 2013b: 12–13.

³⁵ Csánki 1897: 430.

³⁶ Kiss 1988: 607.

³⁷ Máté 2013a: 86–88, 296–298 (47–53. kép).

³⁸ K. Németh 2011: 162.

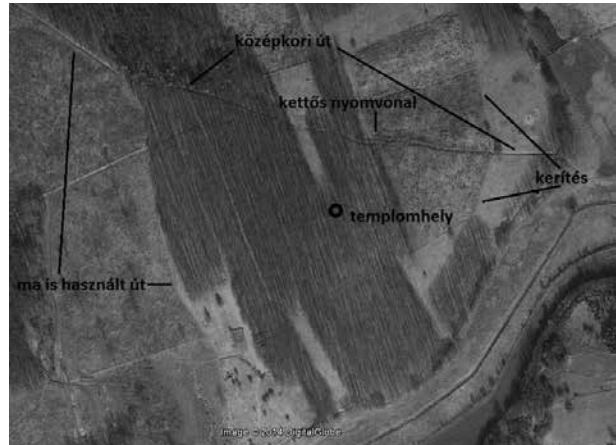
³⁹ K. Németh 2013a: 72.

⁴⁰ Fejér CD X/7. 381.

⁴¹ K. Németh 2011: 40.

2. kép: Tengőd, Bati-erdő: a falubelyről a templom dombjához vezető út
(Fotó: K. Németh András)

3. kép: Gyulaj, Pogány-templom: a templomtól északra futó középkori út nyomvonala
(Alaptérkép: Google maps; rajz: K. Németh András)

4. kép: A Tamási és Ozora közötti, részben középkori vonalvezetésű mai dűlőút, a mellette fekvő középkori egyházas helyekkel
(Alaptérkép: Google maps; rajz: K. Németh András)

5. kép: Tamási, Ozorai út: a dűlőút bemélyedő, felhagyott szakasza
(Fotó: K. Németh András)

A szintén elpusztult Biród falu temploma (Gyulaj–Pogány-templom) a gyulaji erdő délkeleti szélén fekszik, az erdő a legalább a 18. század óta kerítéssel körülvett hercegi, majd állami vadászterület. A templomhelytől északra 100 m-re egy északnyugat–délkelet irányú, egy 600 m hosszú, enyhén, legfeljebb 1 m mélyre bevágódott, ma már nem használt, kerítéssel kettévágott, részben fákkal benőtt, valószínűleg középkori eredetű út húzódik, amely a templomtól északnyugatra 300 m-re befut abba a ma is használt dűlőútba, amely a gyulaji erdő Pári felé nyíló kapujáig vezet (3. kép). Az út érdekessége, hogy egy 70 m hosszú szakaszon nemcsak maga az út, hanem a belőle kiágazó, majd bele visszacsatlakozó, sekélyebben bevágódott mellékága is követhető, utóbbi bizonyára egy időszakosan használt kerülőút lehetett (1. tábla 1).⁴²

A fent bemutatott rövidebb útszakaszokon túl néha több km hosszan is azonosítható némelyik út középkori vonalvezetése. Jó példa erre a megye északnyugati részének két, várral is rendelkező mezővárosát, Tamásit és Ozorát összekötő dűlőút, amely a nagyüzemi mezőgazdaság és a modern úthálózat kialakulásáig, tehát még néhány évtizeddel ezelőtt is a legrövidebb összeköttetést jelentette a két település között. Ozora területén Nagy Tamási út, Tamási határában Ozorai szederfás út a neve.⁴³ A nagyjából délnyugat–északkelet irányú dűlőút három középkori egyházas hely közelében halad el: Kecső (Ozora–Köcsöge) és Dorog (Ozora–Dorogi-dűlő) templomától néhány

⁴² A szerző terepbejárása, 2014. március 27-én.

⁴³ TMFN 1981: 65 (3/353), 103 (14/253).

tíz méterre fut, Szentmárton (Tamási–Szentmártoni-dűlő) helyét ma nyugat és észak felé kis kitéréssel megkerüli, de régi térképek – így például az első katonai felmérés⁴⁴ – alapján kétségtelen, hogy ez újkori fejlemény, az útra egykor ez a falu is felfűződött (4. kép). Nyomvonalával kapcsolatban több apró megfigyelést is tehetünk: Tamási és Szentmárton között, a Szentmártoni-patak északi oldalára merőleges, bevágódott szakaszát valamikor 1970 körül felhagyták, mára a személerakóként használt, beerdősült, 8–10 m széles és helyenként 4–5 m mély löszméllyút (5. kép) keleti partja felett, a szántó föld szélére helyeződött át a nyomvonal. Az út folytatása Tamásiban, illetve Ozorán is a település központjába fut: Tamásiban a Dózsa György utcába fut bele, amely a középkori eredetű római katolikus templom dombjának keleti oldalán halad a legrövidebb úton a Koppány folyó egykori átkelője felé. Utunk Ozora előtt több ágra szakad, fő ága továbbra is északkelet felé haladva a Pozsonyi utca nyomvonalán ér be a központba. További, újkori térképek által jelölt kisebb utakat is figyelembe véve az út mellett fekvő Kecső falu esetében is igazolható, hogy a középkori faluhelyek gyakran újkori utak metszéspontjában találhatóak: egy 1787-es térképen a faluhely keleti részén keresztezi utunkat a Kesziből Pincehelyre vezető út, amely a lelőhely északi szélén válik el a Kónyiból Ozorára tartó úttól.⁴⁵ Dorog falu helyével átellenben, a patak túlsó oldalán az első katonai felmérésen is jelzett Dorogi-csárda mutatja az út újkori jelentőségét is, és azt, hogy a csárdák olykor középkori faluhelyeken vagy közelükben létesültek. Dorog falu elpusztult templomának az úthoz való közelségét újkori írott forrás is megőrizte: egy 1740 körül készült uradalmi határleírás szerint Dorog templomának alapja és régi temetője az (Ozoráról) Iregbe és Tamásiba vezető út mellett állt.⁴⁶

A középkori Szentpéter és Püspökszékely közti út rekonstruálásához a középső szakaszán fekvő Temerkény falu lokalizálása jelentette a kulcsot, amelynek határában két halastavat is említenek 1518-ban. A ma is létező kisszékelyi Barátok-tava gátja északkelet felé nagyjából 50 m hosszan, 6–8 m mély horhosban folytatódik, a tó két ága közti dűlő pedig a beszédes nevű Szoros nevet viseli, ráadásul itt sikerült azonosítani Temerkény falu helyét. A középkori eredetű tó gátján áthaladó, mélyútban folytatódó út további nyomvonalát mindkét irányban részben még létező, vagy nemrég még használt dűlőutak jelölik ki: déli irányban a középkori eredetű templommal rendelkező Nagyszékely központjába vezet, észak felé pedig Szentpéter-szőlőhegynél éri el a Kapos déli oldalán futó 61-es főutat, ahol a középkori Szentpéter helyét még nem sikerült meghatározni.⁴⁷

Egy országos út, a tihanyi révtől Ozorán keresztül a Sárvíz-menti Alegresen keresztül Bikácsig húzódó út rövidebb szakaszát sikerült azonosítani Pincehely és a vele szemközt fekvő Görbő térségében. Írott források alapján meghatároztam a pincehelyi török palánkvár helyét a Kapos szigetén, amelyet két út fogott közre: északi szélén, a mai 61-es út elődje haladt Simontornya felé, déli szélén pedig a Kapos szabályozása miatt már csaknem kétszáz éve megszűnt malomgáton keresztül vezetett egy út. Ez nyugat felől, a falu központjából, az Ozora felé a legrövidebb járást biztosító mai Kisfaludy utcán – a hagyomány szerint a falu legrégebbi utcáján – érkezett az átkelőhöz, a folyón átérve pedig kelet felé egy részben ma is használt szőlőhegyi dűlőt nyomvonalán felkapaszkodott a dombra, hogy később beletorkolljon a Püspökszékely (ma Nagyszékely) felé vezető útba.⁴⁸

A szekérek nem csupán a löszbe mélyedő utakat vájhatták egyre mélyebbre. Sajátos válfaja a bevágódó utaknak a Magyarereggy déli határában fekvő Sin-gödörben látható, a puha kőzetbe mélyedő régi szekérút (1. tábla 2). Az utat nehéz keltezni, de a Sin-gödör név csak a 20. század elején váltotta fel az ősi Fonyászó nevet,⁴⁹ amely a hasonló nevű középkori falu közelségét jelezheti, bár a terület erős erdősültsége miatt ez nehezen ellenőrizhető.

Újkori térképek alapján keltezhető utak

18–19. századi kéziratos térképeinken néha olyan utakat is felfedezhetünk, amelyeket már akkoriban régi vagy elpusztult, felhagyott útnak tartottak. A *via antiqua*, *via deserta*, vagy magyarul puszta út néven említett utak mentén, igazolva régi voltukat, csaknem mindig ismerünk középkori faluhelyeket, vagy ha nem, akkor éppen az utak lehetnek segítségünkre azok feltérképezésében. Az újkori térképeken jelölt utak régi voltának megállapításához nem mindig kell, hogy felhagyottnak mondják őket, elég, ha mellettük középkori faluhelyek sorakoznak: Bonyhád 1746-os térké-

⁴⁴ EKF 2004: Coll. XI. Sect. 27.

⁴⁵ MNL OL, S16 No. 1074.

⁴⁶ Papp 2000: 143.

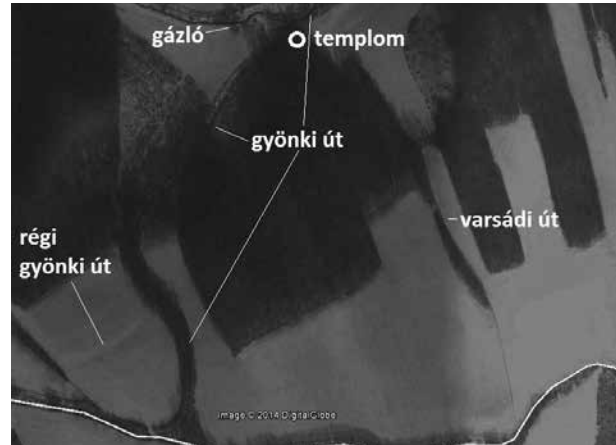
⁴⁷ Részletes közlése, térképpel: K. Németh 2013b: 370–371.

⁴⁸ Részletes közlése: K. Németh 2013a: 70–71.

⁴⁹ Timár 1997: 48–49.

6. kép: Szakály, Lámpás-hegyi horhó: az 1783-ban *via antiqua*-ként jelölt út napjainkban
(Máté Gábor felvétele)

7. kép: Udvari, Péli-erdő: a templomhely és a közelében vezető utak az 1801-es kézíratos térkép alapján
(Alaptérkép: Google maps; rajz: K. Németh András)

pén az ekkoriban is használt, Székesfehérvárról Pécsre vezető királyi út templomrom – a középkori (Fülöp) Szerdahely templomának maradványa – mellett haladt el,⁵⁰ így kétségtelenül évszázadokkal korábban is jártak rajta.

Egy 1759-es térkép nemcsak a Kercseligetéről Jenőre (ma Baranyajenő) vezető új utat (*via moderna*), de közelében a két falut összekötő régi utat (*via antiqua*) is jelöli.⁵¹ Bár a térképen látható nyomvonalat nem lehet egyértelműen megfeleltetni a térképen vízmosásként jelölt több, hajdan valószínűleg egy időben járt mélyúttal, egy terepen is azonosított ág mélysége mindenesetre csaknem 9 m, jelezve az út használatából és a legalább 250 éve történt felhagyásából adódó erodálódás mértékét.

A megye középkori közgyűléseinek helyet adó Csernel (a török kortól Csernyéd) falu határában egy 1783-as térkép jelöl régi utat, amely a Kapos-mentén Csernyédpusztáról Szakályba tartó – más térképen Baranya megyébe vezető útként jelölt⁵² – útból ágazott el északrai irányba, valószínűleg Regöly és Szárazd felé. Az út – amelyet ma Lámpás-hegyi horhónak neveznek⁵³ – keleti, felső része úgy 8 m mélyen bevágódott, V átmetszetű mélyútként egy 130 m hosszú szakaszon ma is használatban van, két szélének távolsága közel 20 m (6. kép).⁵⁴ Ez az út is példa rá, hogy nem minden, 200–300 éve réginek mondott utat kell elhagyni, vízmosás jellegű szakadék formájában keresnünk a terepen, az egykori szekérutak, ha csak egy-egy szakaszukon, vagy gyalogútként is, de olykor máig járt utak lehetnek.

Kér (ma Némethkér) 1786-os telepítési térképén a középkoritól távol, új helyen települt faluból nem kevesebb, mint kilenc út indult kifelé. Egy kivétellel mindegyikre ráírták, hogy hova vezet: a déli irányba tartó, kissé kanyargós út a Pusztai út nevet viseli, és a Látóhegy felé tart,⁵⁵ amelyen a középkori Kér és temploma feküdt.⁵⁶

Udvari déli határában, az ilyen néven ma már nem létező Szentegyház-hegy lábánál egy 1801-es kézíratos térkép templomhelyet jelöl,⁵⁷ valószínűleg a középkori Erdőpél falu templomának helyét. Akkoriban tőle északra találkozott a Varsádra vezető, illetve a Gyönkre tartó út, utóbbi beletorkolt a Gyönkre vezető régi útba. A gyönki út részben ma is megvan, azonos a Felsőpél felől érkező dűlőúttal. A templomhelytől délnyugatra mára felhagyták, itt egy szakaszon azonos az 1801-ben régi gyönki útként jelölt szakasszal, majd a Szentegyház-hegy nyugati felén szétválnak. A régi gyönki út 1801-ben délnyugat felé kanyarodott, a gyönki út pedig beletorkollott a ma is létező, az Udvari–Gyönk közti határt jelentő nyugat-keleti irányú útba. Ma már sem az 1801-ben réginek mondott, sem az akkor még használt gyönki utat nem járják, a réginek ez a szakasza csak az űrfotón rajzolódik ki a szántásban, az újabb pedig ma már csak egy erdősávval benőtt mélyedés. Az út újabb (tehát nem a réginek mondott) szakasza a templomhely alatti szakaszon elhagyottan, befüvesedve, de a vízszintből indulva délnyugat felé, úgy 2 m mélyre bevágódva ma is észlelhető (1. tábla 3). Innen délnyugat felé teljesen benőtte az erdő, de a térképek és űrfotók alapján dél felé még nagyjából 500–600 m hosszan követhető (7. kép). Az útnak

⁵⁰ TML, T20.

⁵¹ MNL OL, S16 No. 0155.

⁵² TML, T108.

⁵³ TMFN 1981: 146 (27/61).

⁵⁴ MNL OL, S16 No. 1097.

⁵⁵ MNL OL, S12 Div. IV. No. 0035.

⁵⁶ K. Németh 2011: 117–118.

⁵⁷ MNL OL, S11 No. 1783.

ez a szakasza kétségtelenül középkori, a templomhoz, illetve a faluhoz vezethetett Gyönk felől. További megfigyelést tettem a templom alatti réten. A Nagy-gyönk-völgyi-patak templom alatt folyó szakasza szabályozatlan, kanyargós, viszonylag meredek falú, mély mederben folyik. A templom helyétől kissé északkeletre a rétről a patakmeder felé 15–20 m hosszú, délnyugat-északkeleti irányú, lejtős bevágás vezet. Ez feltehetőleg egy a patakon keresztül vezető út, gázló helye lehet (1. tábla 4).

Már említettem a dorogi templom (Ozora, Dorogi-dűlő) mellett 1740-ben említett utat; itt néhány további 18. századi forrást mutatok be, amelyek középkori templomok közelében utakról – kétségtelenül középkori eredetű utakról – emlékeznek meg. A pécsi egyházmegye legkorábbi, 1722-es egyházlátogatási jegyzőkönyve több ilyen is említ. Diósberény romos templomocskája a falun kívüli dombon, a Tevelre vezető út mellett, Kísszékelyé szintén a településen kívül, a nagyszékelyi út mellett állt, Tolna közelében pedig, Szekszárd irányában, a királyi út mellett egy jelentősebb templomépületet írtak le.⁵⁸ 1754-ben egy tanúvallatás során az egyik tanú „a Kocsolára menő Út mellett lévő Domboskás Helyen templom formájára épített régiség miatt elromlott kőfalakra” emlékezett,⁵⁹ amely Bak falu templomával azonosítható.⁶⁰

Helynevek alapján keltezhető utak

Országosan is ismert néhány olyan dűlőút, amelyeket nevük valamely történeti eseményhez kapcsol, s ez által korukra is utal (például Római út, Katonák útja). Tolna megyéből két ilyen utat mutatok be, mindkettő neve a török korból maradt ránk.

Szakcs határában egy 1822-es határjárás során említik a Csausz útját Szakcs, Szántó és Törökkoppány hármashatára közelében.⁶¹ A Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtésben így nyilatkoztak róla: „az i [Plamurdok] és k [Grablik] alatt említett erdő részeken, a szomszéd Török Koppány, Somogy megyei helység határához vezető erdei út (nem közlekedési) elnevezése nagyon valószínű, hogy még a töröknek Magyarországoni uralmának idejéből veszi eredetét”.⁶² Az út folytatása a szomszédos Törökkoppány délkeleti határában található, ahol a helynév ma is él, Szakcsi útnak is nevezik. A követ, hírnök, levélvivő értelmű csausz szó alapján valószínűsíthető az út hódoltságkori eredete, déli iránya alapján Pécsre vagy Szigetvárra vezethetett.⁶³ Az út nyomvonala a helynév alapján sajnos csak nagyjából 2 km hosszan azonosítható (8. kép), majd az erdőben – ahol számos vízmosás talán egykori mélyutakra utal – több ágra szakad.

8. kép: Törökkoppány, Csausz útja: az út Törökkoppány előtti szakasza

(Fotó: K. Németh András)

A Szászvártól nyugatra fekvő Recsef-horgos konkrét történeti eseményre utaló földrajzi név, a hagyomány szerint itt esett el egy Recsef nevű török vitéz.⁶⁴ Reuter Camillo hívta fel a figyelmet, hogy a hagyomány által megőrzött török név viselője (helyes átírással Redzseb) bizonyára azonos azzal a neves bajvívóval, akit Tinódi Lantos Sebestyén említ *Werbőczy Imrénének Kászon hadával kozári mezőn viadalja* című históriás énekében, amely Werbőczy 1542-es, Egyházaskozár melletti győzelmét örökíti meg.⁶⁵ Szászvár a csata helyszínétől légvonalban délkeletre mintegy 6 km-re fekszik, így hitelt adhatunk a kozári ütközet török résztvevőjével kapcsolatos néveredeztetésének. A mélyútnak ma már csak az alsó szakasza létezik, a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság idején beszántották a többi részét.⁶⁶

⁵⁸ Brüstle 1876: II. 204, III. 343–344, IV. 723.

⁵⁹ Máté 2009.

⁶⁰ K. Németh 2011: 149.

⁶¹ Horváth 1969: 188.

⁶² Gaál-Kőhegyi [1977]: 301.

⁶³ Szabó 2008: 152; Sipos 2013: 265, 605.

⁶⁴ BMFN 1982: 167 (26/157).

⁶⁵ Reuter 1966: 112–113; Reuter 1969.

⁶⁶ Máté Gábor közlése, 2014. január 9.

9. kép: Simontornya, Mátyás király utca: gerendaút merőlegesen egymásra fektetett gerendái (Czövek Attila felvétele)

10. kép: Simontornya, Mátyás király utca: a gerendaút egyik gerendája (Czövek Attila felvétele)

Török kori deszkaburkolatú gerendaút Simontornya központjában

A középkori utak egy sajátos csoportját képezik a vize-nyős területeken lefektetett dorongutak, amelyek a talaj-nedvességnek köszönhetően fizikai valójukban is élénk táruhatnak. Ilyenek léteztek mocsarakban, de főként a hódoltság korában városokban is. Utóbbiakat régészeti kutatásból Gömöri János csaknem 30 évvel ezelőtti gyűjtése szerint Sopronból, Kőszegről és Győrből ismerjük, de forrásaink más, jelentősebb településeken is említenek hasonlókat.⁶⁷ Mielőtt saját megfigyelésünkre térnénk, megemlítem, hogy a középkori Tolna megye területén fekvő Törökkoppányban Magyar Kálmán nemrég szintén – kétségkívül legkésőbb török kori – dorongutat dokumentált gázvezeték-fektetés során, de a falutól délnyugatra, a Koppány folyó árterében az 1980-as években, meliorációs munkák során is dorongút maradványait figyelték meg.⁶⁸

Simontornya főutcája, a Szent István király utca nyomvonalán 2012. október és november folyamán csapadék-víz-elvezető csatornát fektettek. A 18. századi ferences kolostor sarkától a Várkert utca torkolatáig Czövek Attilával mintegy 60 m hosszan, 140–180 cm mélységben, egy 80–100 cm vastag, merőlegesen egymásra fektetett gerendákból készített, valószínűleg többször megújított út maradványait figyeltük meg, a kivitelezés feszített üteme miatt azonban csupán fotódokumentáció készítésére volt lehetőségünk (9. kép). Az egyetlen, teljes hosszúságában mérhető gerenda hossza nagyjából 120 cm (10. kép). A 8–10 cm vastag, többnyire négyzetesre bárdolt (néha félbevágott), kocsányos és kocsánytalan tölgyfa gerendákból megfigyeléseink szerint legalább négyet raktak egymásra. Az utat deszkák burkolták, amelyeket facsapokkal rögzítettek a gerendákhoz, de facsapot egy esetben két gerenda között is megfigyeltünk. Az út fölötti rétegből egyetlen, biztosan régészeti korú tárgyon, egy folytatott mázas török talpas tál oldal- és aljtöredékén kívül valószínűleg kivétel nélkül a 18–19. századra keltezhető leletek kerültek elő: sűrű füles korsó oldaltöredéke, tál alakú kályhaszem vörös színű peremtöredéke, patkó, kés, vascsat és ácsolatszög (11. kép).

A hasonló szerkezetű győri és soproni utakat a hódoltság idején létesítették és még a 18. században is használták őket.⁶⁹ Grynaeus András a legteljesebb, 131 évgyűrűsorrrel rendelkező minta anyagát biztosító simontornyai fa kivágási időpontjaként az 1629-es vagy az azt közvetlenül követő egy-két valamelyikét határozta meg.⁷⁰

⁶⁷ Gömöri 1985: 80.

⁶⁸ Sipos 2013: 241, 244.

⁶⁹ Gömöri 1985: 75.

⁷⁰ Grynaeus 2013.

11. kép: Simontornya, Mátyás király utca: leletek a gerendaút feletti rétegből
(Fotó: K. Németh András)

Simontornya központi része a középkorban a Sió egyik szigetén feküdt, amelyet Fejér és Tolna megye irányából is híd kötött össze a szárazfölddel. A város 1938-ban megjelent helytörténeti monográfiája a mai fő utca nyomvonalán mindkét híd régészeti maradványait említi, az általunk megfigyelt szakaszon „egy méter mélységben még padlódeszkák is tűntek elő”.⁷¹ Kiss István számos adatot idéz 1714-től kezdve a hidak javításáról, a szükséges gerendák beszerzéséről. A padlóburkolatot írott forrás is említi: 1745 körül arra panaszkodnak, hogy a padlók hiányos volta miatt sok jószág a lábát töri. 1754-ben a híd három szakaszból állt. Az „alsó híd” pontosan megfeleltethető az általunk megfigyelt útszakasszal, akkoriban ez „a zárdaudvar déli sarkától a mai alsóvárosi hídfőig” húzódott, „két szakaszból állt, az első 12 hídlábon, a második 7 hídlábon feküdt, 38 öl hosszúságban, közben feküdt 14 öl szélességben a sziget”.⁷² Bár az építményt a 18. századi források hídnak nevezik, ezek lényegében a vizenyős területeken keresztül vezető, gerenda-alapozású, deszkaburkolatú útszakaszok voltak, amelyeket legkésőbb a hódoltság korától a folyószabályozásig, az 1810-es évek végéig használtak az egykori szandzsákszékhelyen.

⁷¹ Kiss 1938: 20.

⁷² Kiss 1938: 314–317.

Források/Gyűjtemények

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára, Budapest (MNL)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Térképtár

Kamarai Térképek (S11)

No. 1783 = Szliatzky, Josephus: *Mappa haec designat plagam inter terranam scilicet Possessionis Udvari et Praedii Báán [...]*, 1801.

Helytartótanácsi Térképek (S12)

No. Div. IV. No. 35 = Wizer, Joannes Nepomuc: *Planum Terreni Kér*, 1786.

Esterházy-család hercegi ágának térképei (S16)

No. 0155 = Liptay, Josephus Carolus: *Mappa Haec designat [...] Praediorum Enyöd, Nyerges, nec non Possessionis Jágonak [...]*, 1759.

No. 1074 = Rósás, Franciscus: *Planum Praedii Ketsége*, 1787.

No. 1097 = Rósás, Franciscus: *Mappa certam partem praedii Lázy [...]*, 1783.

Magyar Nemzeti Levéltár – Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd (TML)

Térképtár (T)

T20; T108.

Anjou IX. = Géczi Lajos (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. IX.* Budapest – Szeged: k. n., 1997.

AOkm VI. = Nagy Imre (szerk.): *Anjoukori okmánytár. VI.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1891.

BMFN 1982 = Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. I.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1982.

Brüsztle 1874–1880 = Brüsztle, Josephus: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. I–IV. Quinque-Ecclesiis: Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter*, 1874–1880.

Csánki 1897 = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897.

EKF 2004 = Jankó Annamária – Oross András (közreműk.): *Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszekvényen, 1782–1785.* DVD-ROM. Budapest: Arcanum, 2004.

Fejér CD = Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Buda: typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1829–1844.

HO = Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.): *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879.

TMFN 1981 = Végh József – Ördög Ferenc – Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

ZsO VII. = Borsa Iván (Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár. VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001.

Hivatkozott irodalom

Bertók 2002 = Bertók Gábor: Tolnanémedi határa, 164. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2000. / Archaeological Investigations in Hungary 2000.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

Gaál-Kőhegyi [1977] = Gaál Attila – Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III. In: *Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6–7 (1975–1976) [1977]* 279–360.

Glaser 1929–1930 = Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. In: *Századok* 63–64 (1929–1930) 138–167, 257–285.

Gömöri 1985 = Gömöri János: Újabb dorongútmaradványok Sopronban és Kőszegen. In: *Soproni Szemle* 39 (1985) 2. 170–177.

Grynaeus 2013 = Grynaeus András: *Vizsgálati eredmény a Simontornyán 2013-ban feltárt töltésút dendrokronológiai elemzéséről.* Kézirat. Budapest, 2013.

Hoffmann 2010 = Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

Horváth 1969 = Horváth Árpád: *Szakcs mezőváros története.* Szakcs: Községi Tanács VB., 1969.

- Kammerer 1908 = [Kammerer Ernő]: *Csernyéd*. Szekszárd: Molnár Mór Könyvnyomdai Intézete, 1908.
- Karoliny [1982] = Karoliny Márton: *Tolnai utak*. [Szekszárd]: KPM Szekszárdi Közúti Igazgatósága, [1982].
- Kiss 1938 = Kiss István: *Simontornya krónikája*. Simontornya: Szerzői kiadás, 1938.
- Kiss 1998 = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.
- K. Németh 2011 = K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs: Publikon Kiadó, 2011.
- K. Németh 2013a = K. Németh András: Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához. In: *Castrum* 16 (2013) 1–2. 65–77.
- K. Németh 2013b = K. Németh András: Barátok tava. Tájregészeti és történeti adatok egy helynév eredetéhez. In: *Archaeológiai Értesítő* 138 (2013) 367–374.
- Kubinyi 1989 = Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: *A Tapolcai Városi Múzeum közleményei* 1 (1989) 319–335.
- Kubinyi 2000 = Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000.
- Maksay 1971 = Maksay Ferenc: *A középkori magyar falu településrendje*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Máté 2009 = Máté Gábor: *Mecsekségtől Somogyországig. Élet a dél-dunántúli pusztákon a török kiűzése után*. Kézirat. Pécs, 2009.
- Máté 2013a = Máté Gábor: *A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében*. (Doktori disszertáció.) Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013.
- Máté 2013b = Máté Gábor: Research of the local road network. In: *Modern Geográfia* (2014) 1. 1–18. Online: <http://www.moderngeografia.eu/> (Utolsó letöltés: 2014. szeptember 25.)
- Papp 2000 = Papp István: *A Tamási járás évszázadai*. (S. a. r. és a bevezetőt írta Torma István.) Tamási: Tamási Város Önkormányzata, 2000.
- Pálóczi Horváth 2006 = Pálóczi Horváth András: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. In: *Arrabona* 44 (2006) 1. 357–390.
- Reuter 1966 = Reuter Camillo: A török hódoltság emlékei a baranyai helynevekben, 107–114. In: Ruzsás Lajos (szerk.): *Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Reuter 1969 = Reuter Camillo: Újabb adat Tinódi Sebestyén életéhez. In: *Baranyai Művelődés* (1969) június. 93–95.
- Rosta 2010 = Rosta Szabolcs: A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata, 101–148. In: Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010.
- Sipos 2013 = Sipos Imre: *Törökkoppány monográfiája*. Miklósi – Törökkoppány: Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Szerzetesek – Törökkoppányi Önkormányzat, 2013.
- Stibrányi 2008 = Stibrányi Máté: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. In: *Alba Regia* 37 (2008) 189–202.
- Sümegei 1997 = Sümegei József: Bátaszék és környéke a középkorban, 76–428. In: Dobos Gyula (szerk.): *Bátaszék története. A kezdetektől 1539-ig*. (Bátaszék monográfiája 1.) [Bátaszék]: Bátaszék Város Önkormányzata, 1997.
- Sümegei 2005 = Sümegei József: Adatok a középkori bátai búcsújáró-hely topográfiájához. In: *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 95–108.
- Szabó 2008 = Szabó József: *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2008.
- Szakály 1969 = Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 2 (1969) 5–85.
- Szakály 1973 = Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 4 (1973) 55–112.
- Szakály 1998 = Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt, 1314–1525*. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1998.
- Szilágyi 2012 = Szilágyi Magdolna: Középkori utak a Dunántúlon – Régészeti és történeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. In: *Magyar Régészet* (2012) nyár. Online: http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2012/08/szilagy_i_12Ny_0814.pdf (Utolsó letöltés: 2014. január 9.)
- Timár 1997 = Timár György: Mária-vár története a középkorban, 7–105. In: Füzes Miklós (szerk.): *Mária-vár és környéke (Kistáji monográfia)*. Magyaregregy: Magyaregregy Baráti Kör, 1997.
- Thoroczkay 2003 = Thoroczkay Gábor: *A középkori Kalocsa-Bácsi Érsekség*. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2003.

1. tábla

- 1: Gyulaj, Pogány-templom: felhagyott, enyhén bevágódott középkori út (jobbra) és a belőle kiágazó illetve visszacsatlakozó kerülőút (balra) a templom közelében (fotó: K. Németh András)
- 2: Magyaregregy, Singödör: puha kőzetbe mélyedő felhagyott szekérút az egykori Fonyászó falu közelében (fotó: K. Németh András)
- 3: Udvari, Péli-erdő: enyhén bevágódott középkori eredetű út az egykori Szentegyház lábánál, a templombhely (nyíllal jelölve) közelében (fotó: K. Németh András)
- 4: Udvari, Péli-erdő: a patakhoz vezető gázló bevágódott helye (fotó: K. Németh András)
- 5: Pincehely, Szentkúti-hegy: a Görbő temploma melletti út (fotó: K. Németh András)

András K. Németh

Data to the Research of the Medieval Roads of Tolna County

In the study, apart from an overview of the sources and a short historiographic introduction, the author aims at drawing the attention to a few medieval and Ottoman-age roads in Tolna County he has encountered with during his fieldworks (*Fig. 1*). Most of the examples are regional and local roads to which both historical and archaeological scholarship pays less attention.

The church of the medieval village of Bat (Tengőd, Bati-ér) was identified at an exceptional location, at the verge of the northern shoulder of a steep vis-à-vis comb to the village itself. Close to the church there is a hollow way starting from a stream and deepened into the environment almost 3–4 metres (*Fig. 2*). Few metres away from the site of the church of Görbő (Pinchely, Szentkúti-hegy) a gulch could be identified that was at certain points 15–20 metres wide and on the average approximately 10 metres deep which starts from the bank of the River Kapos and leads to a hollow way that is still in use (*Table 1, Fig. 5*). The author believes that this is a collapsed medieval road. North of the church of Birőd (Gyulaj, Pogány-templom) an approximately 600-metre-long, moderately deepened, lost cart road has been identified (*Table 1, Fig. 1*). At two short sections of this road even the parallel traces are still to be seen.

In some cases the tracks of the medieval roads could be recognized even in kilometres of length. Along the still used cart road that connects the market towns of Tamási and Ozora three church sites were discovered (*Fig. 4*). Close to Tamási an 8–10 metres wide and at certain points 4–5 metres deep cut section of the road has been abandoned (*Fig. 5*). The track of the road was shifted to the top of its eastern bank, to the verge of the plough land. A special kind of hollow way was identified at the southern borders of Magyaregregy. The old cart road that is deepened into the soft rock is hard to be dated (*Table 1, Fig. 2*), but the present-day name of the valley, namely Singödör, had only replaced the rather old historical name of Fonyászó at the beginning of the twentieth century, which may refer to the closeness of a medieval village with a similar name.

On several eighteenth–nineteenth-century maps some roads can be discovered that were, even at that time, conceived as lost or abandoned. At the borders of the medieval village of Csernel a map from 1783 marked an old road, a section of which is deepened eight metres to the earth and this is still used as a hollow way today (*Fig. 6*). Next to the church of Pél (Udvari, Péli-erdő) a map from 1801 shows a road that is though abandoned can be still identified (*Table 1, Fig. 3*). Based on the available old maps and certain aerial photographs this road can be traced at a section of 500–600 metres long (*Fig. 7*). At the foot of the church that was situated by a local stream a 15–20 metres long slope-cut was spotted which might have led to the ford (*Table 1, Fig. 4*).

At the borders of Törökkoppány, the former Ottoman sanjak centre there was a certain road called *Csausz útja* which is still used as a cart road, and on the basis that its name has the meaning “dispatch” in Turkish, it supposedly dates to the period of the Ottoman occupation (*Fig. 8*). A place called Recsef-horgos, west of Szászvár preserves the memory of a certain Ottoman soldier, Recsef, who was killed there and who is supposedly identical with the warrior mentioned in the epic poem of Sebestyén Tinódi Lantos who recorded the battle of Egyházaskozár in 1542 that happened a few kilometres from Recsef-horgos.

A special group of medieval roads are the log-roads usually constructed in water-logged areas. In Simontornya in 2012, during the construction works of the public services a 60 metres long and approximately 140–180 centimetres deep road that was made of 80–100 centimetre-thick, quartered logs was excavated (*Fig. 9*). The length of the only intact log was almost 120 centimetres (*Fig. 10*). The road has been covered with planks which then had been fixed to the balks with pins. According to the dendrochronological analysis, the trees have been cut out in 1629 or during the following few years. In accordance with that, seventeenth–eighteenth-century finds were gathered from the superimposing layer (*Fig. 11*). Several modern sources up to the great water regulations frequently refer to the bridges at Simontornya which can be partially identified with this causeway.

